

KUR'AN'DA "MÜTREF" KAVRAMI

Nurettin TURGAY
Doç. Dr. , Dicle Ü. İlahiyât F.
nurettin.turgay@hotmail.com

Giriş

Müslümanların, çeşitli kötülüklerden korunarak, dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşabilmeleri için, Kur'an'ı çok iyi anlamaları gerekmektedir. Bunun içinde, "Öncelikle Kur'an nasıl yorumlanmalı, nasıl anlaşılmalı ve bu günün insanına nasıl sunulmalı?" gibi sorulara cevap bulunmalıdır.

Sahabe, Kur'an'ı Kitap, sünnet, Arap şiiri, kendi içtihatları ve nadiren de Yahudi-Hıristiyan kültürü ile tefsir etme çabası içerisinde bulunmuşlardır. ¹ Sahabenin takip ettiği bu çalışma usulü, daha sonra metotlaşarak günümüze kadar devam ede gelmiştir. Ayrıca zamanla gelişen tefsir faaliyeti, genel olarak rivayet ve dirayet tefsirleri diye iki farklı istikamette gelişmiştir.

Bunların yanı sıra, günümüzde konulu tefsir veya kavram çalışmaları, oldukça hızlı bir şekilde revaç kazanmıştır. Bu tür çalışmalarda, ele alınan konu veya kavram, Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alınmakta, çalışma, o konu veya kavramla sınırlandırılmakta ve Allah'ın, onunla ilgili muradı ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Biz de bu yazımızda, Kur'an'da geçen "mütref" kavramını Kur'an bütünlüğü içerisinde ele alarak, Allah'ın bu kavramla muradının ne olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken, konu ile ilgili herhangi bir müstakil çalışma olmadığından, dolaylı olarak bilgi veren eserlerden yararlandık ve görüşlerimizi açıklamaya gayret edeceğiz.

¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz., I, 28; İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsîr Târihi*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, I, 69; Hüseyin Küçükkalay, *Abdullah ibn Mes'ûd ve Tefsîrdeki Yeri*, Konya 1971, s. 126; Durak Pusmaz, *Übey b. Ka'b ve Tefsîrdeki Yeri*, İstanbul 1992, s. 178; Nurettin Turgay, *Hz. Ali ve Tefsîrdeki Yeri*, İlahiyât, Ankara 2004, s. 9.

A – Mütrefin Tanımı

1 – Kelime Olarak

Arapça bir kelime olan “mütref”, sözlükte “suyun bol olması, rahat, refah ve bolluk içinde yaşama” anlamında olan “terife-yetrafu” fiilinden türeyen “etrefe” fiilinin ismi mefûlüdür, çoğulu “mütraefûn/mütrefîn” olarak gelir ve “sorumsuz, rahat yaşayan, cebbâr ve zorba kişi” gibi manalar için kullanılır.² Türkçede kullanılan refah ve turfanda sözcükleri de aynı fiil kökünden gelmektedir.

“Etrefe” fiilinin mastarı olan “itrâf” sözcüğü, toplumda olumsuz alışkanlıkların doğmasına neden olan aşırılık ve lüksü belirtmektedir.³

2 – Terim Olarak

Tefsir kaynaklarında “mütref”, “bol nimet içerisinde yaşayan,⁴ bu nimetleri, Allah’ın rızasına muhâlif bir şekilde kullanmanın neticesinde O’nun gazabına çarpıtılan,⁵ refah ve zevk peşinde koşan,⁶ Allah’ın verdiği çeşitli nimetler içerisinde yaşarken şımaran,⁷ iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma gibi dini görevleri terk ederek,⁸ cenneti unutup dünyayı tercih eden ve ahireti terk edip dünyanın zevk ve lezzetlerine dalan,⁹ hayatın tadını çıkarmaya çalışırken, hayatında ahlâkî endişelere pek yer vermeyen¹⁰ ve benzeri kişiler” olarak tanımlanmaktadır.

Buna göre mütrefleri, Allah’ın, dünya hayatında kendilerine verdiği bol miktardaki nimetlerin içerisinde yaşarken, şımarıp şaşırarak, her şeyi sadece dünya hayatından ibaret zanneden, ahiret endişesini taşımayan, Allah’tan gafil olup elde

² Ebû Abdîrrahmân el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, “terife” mad. Dâru İhyâ’i-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 2001, s. 102; Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “terife” mad. Dâru’l-Fikr, Beyrut 1994, IX, 17.

³ Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, “terife” mad. Dâru Beyrût, Beyrut 1992, s. 62; Asım Efendi, *el-Okÿânusu’l-Basit fî Tercemeti’l-Kâmusi’l-Muhhît*, İstanbul 1305, III, 526; Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’ân ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 314.

⁴ el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, “Terife” md., Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, s. 98.

⁵ Ahmet b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiyetu Allame es-Sâvî, alâ Celâleyn*, Dâru İhyâ’i-Turâsi’l-Arabî, Beyrut tsz. II, 231.

⁶ Elmahlî Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul 1971, IV, 2836.

⁷ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerim Tefsiri*, Milliyet Gazetecilik A. Ş. (Yeni Ufuklar Neşriyat), İstanbul 1988, III, 1314.

⁸ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil*, thk. Muhammed Mursi Amr, Dâru’l-Mushaf, Kahire 1977, III, 59; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1990, XVIII, 77.

⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Maâni’l-Kur’ân*, Dâru’s-Surûr, Mısır tsz. II, 31.

¹⁰ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesâji*, İşâret Yayınları İstanbul 1999, I, 449.

ettikleri her türlü maddi ve manevi imkânları kendi zevk ve sefaları için kullanan, Allah'ın ve O'nun gönderdiği peygamberlerin emir ve yasalarını dinlemeyen, her türlü israfa dalarak ölçsüz hareket eden ve toplulukları kendi menfaatleri istikametinde yönlendiren kişiler olarak tanımlamamız mümkündür.

B – Kur'an'da Mütrefler

1 – Kapsam Alanı

Mütref kelimesi, türevleriyle birlikte Kur'an'da sekiz yerde geçmektedir.¹¹ Bunların beş tanesi çoğul şeklinde,¹² diğer üçü ise, fiil hâlinde bulunmaktadır.¹³ Bu ayetlerde, mütrefler (mütrefîn) ile ilgili çeşitli mesajlar verilmektedir.

Bu kelimenin Kur'an'da yer alışında dikkat çekilen en önemli husus ise, Kur'an'da bu kavramın müfred olarak zikredilmemesidir. Konuyla ilgili ayetlerden anlaşıldığına göre, mütrefler, inkârcı, isyan eden, taşkınlıkta bulunan, toplumların çöküşünde etkili olan ve Allah'ın kendilerini azap ile cezalandıracağı türdeki insanlardır. Mütreflerin karakterini yansıtan özellikler, Kur'an'da başka sözcüklerle de anlatılmaktadır.

2 – Diğer Kavramlarla İlişkisi

Kur'an'da, mütref kelimesi gibi şımarıklığı ve toplumda diğer insanlara zulmetmeyi ifade eden başka bazı kavramlar da yer almaktadır. Burada, bunlardan bazılarına yer vermek ve onları kısaca tanıtmak istiyoruz.

a – Mele'

Çeşitli anlamlara gelmekle beraber, daha ziyade "toplumun zengin seçkinleri" anlamında kullanılan "mele'" kelimesi,¹⁴ Kur'an'da, "mutref" kelimesi ile benzerlik göstermektedir.

"Gerçekten de Biz, Nuh'u hâlkına göndermiştik. O da, "Ey hâlkım! Allah'a ibadet edin; çünkü sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Gerçekten de ben, korkunç ve dehşetli bir günde başınıza bir azap gelmesinden korkuyorum., demişti. Bunun üzerine hâlkının ileri gelenleri, (ona), "Kuşkusuz biz seni apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz."diyerek karşılık vermişti."¹⁵

¹¹ Muhammed Fuâd Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. s. 153.

¹² El-İsra 17/16; el-Müminûn 23/64; Sebe' 34/34; ez-Zuhrûf 43/23; el-Vâkıa 56/45.

¹³ Hûd 11/116; el-Enbiyâ 21/13; el-Müminûn 23/33.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "melee" mad., I, 159.

¹⁵ el-A'râf 7/59-60.

Bu ayetlerde bildirildiği gibi, Nuh (a.s.)'un kavminin “mele’leri” (ileri gelenleri), diğer peygamberlerin “mele’ler”inin yaptıkları gibi onun peygamberliğine inanmamış ve onu alaya almışlardır.¹⁶

Görüldüğü gibi, bazı toplumların “mele” diye isimlendirilen ileri gelenleri, “mütrefler” gibi şımarıklık içerisine girerek kendilerini, toplum içerisinde başkalarından üstün görmüşler ve Allah tarafından kendilerine gönderilen peygamberlere inanmamışlar ve onları alaya almışlardır. Bundan anlaşıldığına göre, “mele” ve “mütref” kelimelerinin ikisi de, şirke dalan ve Allah’ın gönderdiği peygamberlere isyan edenlerin öncülüğünü yapan kişileri simgelemektedir.¹⁷

b - Ekâbir

Bir de “ekâbir” kelimesi Kur’ân’da, ülkenin büyükleri, ileri gelenleri anlamında kullanılmakta ve “mütrefler” kelimesine yakın bir anlam ifade etmektedir:

“İşte böyle, her memlekette günahkârları oranın ekâbirleri/ ileri gelenleri kılarız ki, oralarda hilekârlık etsinler. hâlbuki onlar, ancak kendilerine hilekârlık yaparlar. Ama farkında olmuyorlar. Onlara bir ayet geldiği zaman, “Allah elçisine verilenin bir benzeri bize de verilmeye kadar asla inanmayacağız.” derler. Allah, elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir. Suç işleyenlere, Allah katından bir aşağılık ve yapmakta oldukları hilekârlık sebebiyle çetin bir azap erişecektir.”¹⁸

Burada anlatıldığı gibi, ekâbirler de mütrefler ve mele’ler gibi Allah’ın gönderdiği elçilere karşı çıkan, onlara itirazda bulunan toplumların liderliğini yapan ve aynı zamanda menfaatleri için toplumda kötü davranışlarda bulunan günahkar kişilerdir.

c - Batâr

“Batara-yebturu” fiili, kelime olarak yarmak,¹⁹ canlı ve zinde olmak, caka satmak, dehşet ve şaşkınlığı yaşamak, neşe ve mutluluktan dolayı aşırı derecede

¹⁶ Bkz. el-A'râf 7/66, 75, 88, 90, 109, 127; Hûd 11/27, 38...

¹⁷ “Mele” ve “mutraf” kelimelerinin mukayesesi için bkz. Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, Beyân Yayınları, İstanbul 1986, s. 420 vd. Ayrıca “mele” kelimesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbrâhim Çelik, *Kur’ân’da Mele’ Kavramı Peygamberlere Karşıt Güçler*, Bursa 2001, s. 11 vd.

¹⁸ el-En’âm 6/123, 124.

¹⁹ Ahmed b. Zekeriya İbn Faris, *Mu’cemu Mekâyisi'l-Luğa*, “batara” mad., thk. Şehâbuddîn Ebû Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, s. 140.

çoşmak,²⁰ nimete karşı şımararak, gösterişte haddi aşmak²¹ ve adaleti inkâr edip kabul etmemek²² gibi anlamlara gelmektedir.

"Batar" kelimesi, Türkçede şımarıklık diye ifade edilmektedir. Bununla, Allah'ın kendilerine ihsan ettiği birçok nimetin hakkını vermeksizin, bu nimetleri gerekli şekilde kullanmayan ve onları vereni hatırlamayan, bu nimetler vesilesiyle şaşkın bir hâle dönüşerek şımaran, şımarıkça sınırları aşan birey ve toplumların ruh dünyaları ve bu psikolojinin dışı yansıyan şekli tasvir edilmektedir.²³ Kur'an'da batar (şımarıklık), toplumların helâk sebebi olarak haber verilmektedir:

"Biz, bolluk ve refah içinde yaşamalarından dolayı şımarıp azgınlaşmış (batar) olan nice kent (halkını) yok etmiştik."²⁴

Önceki ayette haber verildiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.), İslâm dinini tebliğ ettiği zaman, bazıları, "Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız."²⁵ diyorlardı. Allah bunu haber verdikten sonra bu ayette de şımaranların başına gelen helâki haber vermektedir. Burada geçen "karye" sözcüğü ile, örnek verilen kent hâlkı kast edilmektedir.²⁶ "Batar" kelimesi, burada "eşer" ile aynı anlamda olup bu hâlkın Allah'ın verdiği nimete şükretmeyerek yüz çevirip şımarmasını ve bu yüzden azap ile cezalandırılmasını ifade etmektedir.²⁷ Ayrıca bu ayette geçen bolluk ve refah diye tercüme ettiğimiz "el-Maişe" kelimesi, insanın dünya hayatında arzu edip onunla yaşadığı her şey anlamındadır.²⁸

Kur'an'da, "batar" kelimesi Enfâl süresinin 47. ayetinde de yer almakta ve müşriklerin Bedir savaşında taşkınlık yaparak riya ve gösterişle hareket etmelerine

²⁰ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "batara" mad., s. 65; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâciül-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*, "batara" mad., thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1979, II, 593; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "batara" mad., IV, 68.

²¹ İbn Faris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, "batara" mad., s. 140.

Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lugatı*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 68.

²² Abdurrahman Habenneke el-Meydâni, *Meâricu't-Tefekkuri ve Dakâiku't-Tedebbur*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 2002, IX, 435.

²³ Abdullah Emin Çimen, *Kur'an-ı Kerim'de Helâk Kavramı*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 2001, s. 466.

²⁴ el-Kasas 28/58.

²⁵ el-Kasas 28/57.

²⁶ Celâluddin el-Mahallî ve Celâluddin es-Suyûtî, *Tefsîru'l-İmameyn el-Celileyn*, Dimaşk 1969, s. 519.

²⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 502.

²⁸ el-Meydâni, *Meâricu't-Tefekkur*, IX, 435.

işarete bulunmaktadır.²⁹

Hız. Muhammed (s.a.v.) de kibri, hak konusunda şımarık davranmak ve insanları küçük görmek olarak tanımlamaktadır:

“Kibir, hakkı kabul etmemek, şımarıp büyüklük taslamak ve insanları küçük görmektir”³⁰

d – Eşir

“Eşir” kelimesi, “eşire” fiilinden türemiş bir isimdir. Kelime olarak aşırı derecedeki sevinç ve mutluluktan dolayı şımarık anlamına gelmektedir.³¹ “Eşir” sözcüğü, Kur’ân’da iki yerde geçmektedir:

“Semud hâlkı da, “İçimizden bir insana mı uyacağız? O takdirde biz, sapıklık ve çılgınlık içinde olmuş oluruz! Vahiy, içimizden ona mı verilmiş! Hayır, fakat o, yalancı küstahın biridir!” diyerek elçileri yalanlamışlardı. Yarın onlar, yalancı küstahın kim olduğunu anlayacaklar.”³²

Semud hâlkının tenkit edip kötilediği kişi, kendilerine peygamber olarak gönderilen Salih (a.s.) dır.³³ Burada küstah diye tercüme ettiğimiz “eşir” kelimesi, bazı kaynaklarda “batar” diye tanımlanmaktadır.³⁴ Terim olarak “eşir”, kendini beğenmiş, büyüklük taslayan, büyük laflar sarf eden,³⁵ küstah,³⁶ mağrur, şımarık, başkalarına karşı üstünlük taslayan kişi³⁷ için kullanılmaktadır.

Burada yer verip kısaca ayetlerle tanıtmaya çalıştığımız bu kavramlar, mütref terimi ile aynı anlamları ifade etmekte ve onun kapsam alanı içerisinde yorumlanabilmektedirler.

²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 20.

³⁰ Müslim, İmân, 147; Ebû Dâvud, Libâs, 26; Tirmizî, Birr, 61; İbn Hanbel, I, 385, 427.

³¹ el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, “eşire” mad., s. 28.

³² el-Kâmer 54/23-26.

³³ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 2004, V, 165; Muhammed Ali es-Sabûnî, *Safvetu't-Tefsîr*, Dâru'l-Ensâr, İstanbul 1981, III, 287; İsmail Lütifi Çakan ve Mehmet Solmaz, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, Altınoluk, İstanbul 1994, s. 53 vd.

³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III, 299; el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, “eşire” mad., s. 28.

³⁵ Ebû'l-A'la el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayani ve diğerler, İnsan Yayınları, İstanbul 1981, VI, 53.

³⁶ Muhammed Mahmûd el-Hicâzî, *Furkân Tefsîri*, İlim Yayınları, İstanbul tsz. VI, 89.

³⁷ Yazır, *Hak Dini*, VII, 4645.

C – Mütreflerin Olumsuz Düşünce ve Davranışları

1 – Kâfir Olmaları

Mütrefler, tarih boyunca menfaatleri gereği hep Allah'ın gönderdiği peygamberlere ve onların anlattıklarına inanmak istememişler ve karşı çıkmışlardır. Onların bu inkârları, psikolojik bir bozukluk olan nankörlükten kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü, egemenlik ve varlık, toplumdaki bazı yönetici ve zenginlerin zihinsel hâllerini değiştirmekte, onları farklı bir anlayışa götürmektedir. ³⁸ Mütreflerin bu bencillik ve şımarıklıkları, kendilerini Allah'a ve O'nun gönderdiği elçilere karşı inkâra ve isyana götürmektedir. Onların bu hâli, Kur'an'da şöyle haber verilmektedir:

"Ancak hâlkı içinde, kendilerini bu dünya hayatında nimetlere boğmamıza rağmen, şükredecekleri yerde Bizi inkâr eden ve ahirette Bizimle karşılaşmayı yalanlayan ileri gelenler, "Bu da sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir. Çünkü o da sizin yediğinizden yiyor ve sizin içtiğinizden içiyor!" dediler."³⁹

Bu ayette "mele" ve "mütref" in aslı olan "etrafe" fiili bulunmaktadır. "Etrafe" fiili ile, "verilen nimetlerle şımartılma" ifade edilmektedir ve bu kelime, ileri gelen eşrâf anlamında kullanılan "mele" in sıfatı durumundadır. Mütref ve mele' kelimelerinin ikisi de, zenginlik, soyluluk ve sosyal statü gibi sahip olunan maddî imkânlarla aldanarak hak dine ve onun peygamberine karşı mücadeleye girişen, iktidar güçlerini kaybetme ve bazı imtiyazlardan mahrum kalma endişesiyle hareket eden kişileri tanımlamaktadır. ⁴⁰

Bu ayetin, önceki ve sonraki ayetlerle beraber oluşturduğu anlam bütünlüğüne göre, geçmiş peygamberlerin toplumlarında bulunan şımarık ve zengin ileri gelenler, onların peygamberliklerine inanmamış ve onları alaya almışlardır ve neticede helâk olmuşlardır. Daha önceki peygamberlerde olduğu gibi, müşriklerin ileri gelen şımarıkları da, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e inanmamış, ona karşı çıkmış ve sonunda helâk olmuşlardır. İster Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ister kendisinden önceki peygamberlere karşı çıkanlar, ellerindeki imkânları kaybetme endişesini taşıdıkları ve bu nedenle inanmak istemedikleri için, bu tür itirazlarda bulunuyorlardı. İşte burada sosyolojik bir kural vurgulanmaktadır.

Kur'an'ın başka yerlerinde de inkârcıların, peygamberlerin beşer olmamaları

³⁸ Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s. 156.

³⁹ el-Müminûn 23/33.

⁴⁰ Çelik, "mele" md. DİA, XXIX, 36.

gerektiğini ileri sürdükleri haber verilmektedir.⁴¹ Kur’ân’da, onların bu düşüncelerine şöyle cevap verilmektedir:

“Eğer peygamberi bir melek kılsaydık, yine onu bir insan suretinde gönderirdik.”⁴² Çünkü meleğin insanlarla iletişim kurması, ancak bu şekilde mümkün olurdu. O hâlde insan topluluğuna yine insan cinsinden bir peygamberin gönderilmesi, çok daha tutarlıdır.⁴³

Mütreflerin inançları sağlam değildir ve daima inkâr içerisinde bulunmaktadırlar. Onların, Allah tarafından gönderilen her şeyi inkâr ettiklerini dilleriyle itiraf etmeleri, bir ayette şöyle haber verilmektedir:

“Biz, hangi ülkeye bir uyarıcı gönderdiysek, mutlaka oranın varlıkla sefahate dalan şumarık kimseleri, “Biz, sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr ediyoruz” dediler.”⁴⁴

Rivayet edildiğine göre, Mekke’de ortak olarak çalışan iki kişi vardı. Bunlardan biri, ticaret için sahil yoluna doğru çıkıp gitti. Diğeri ise, Mekke’de kaldı. Hz. Muhammed (s.a.v.), peygamber olarak gönderildiğini söyleyince, Mekke’de kalan kişi, ortağına, “Burada, şöyle şöyle biri çıktı. Sen, onun hakkında ne dersin?” diye yazdı. Ticaret münasebetiyle Mekke’nin dışında bulunan kişi cevâben, “O, ne yaptı, ne yapıyor?” diyerek onun hakkında biraz daha fazla bilgi istedi. Mekke’deki arkadaşı ona, “Kureyş’ten kimse ona tabi olmadı. Sadece zayıflar ve yoksullar ona tabi oluyor.” diye bilgi verdi. Ticaret nedeniyle Mekke’nin dışında bulunan kişi, ticaretini bırakıp Mekke’ye arkadaşının yanına geri geldi. O, bazı kitapları okuyordu. Mekke’ye geri dönen bu kişi, Mekke’deki arkadaşına, “Beni, peygamber olduğunu söyleyen o kişiye götür.” dedi ve arkadaşısı vasıtasıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)’in huzuruna vardı. Adam, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in huzuruna varınca, kendisine, “Neye çağırıyorsun?” diye sordu. Hz. Muhammed (s.a.v.) de, “Şuna şuna çağırıyorum.” deyip davetini ona tebliğ etti. Adam, “Ben şahâdet ederim ki, sen, Allah’ın Peygamberisin” diyerek, Müslüman oldu. Arkadaşı kendisine, “Sen, bu adamın peygamber olduğunu nereden bildin?” diye sordu. O, “Allah, her ne zaman bir peygamber gönderirse, hep kavminin güçsüzleri ve yoksulları onlara iman etmişlerdir” dedi. İşte bunun üzerine Yüce Allah, “Biz, hangi ülkeye bir uyarıcı gönderdiysek, mutlaka oranın varlıkla sefahate

⁴¹ Bkz. İbrahim 114/10.

⁴² el-En’âm 6/9.

⁴³ Bkz. M. Sait Şimşek, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 128.

⁴⁴ Sebe’ 34/34.

dalan şımarık kimseleri, "Biz, sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr ediyoruz" dediler.⁴⁵ ayetini indirdi. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.) o kişiye haber göndererek çağırıtı ve ona, "Allah, senin söylediğinin tasdiki olarak bana şu ayeti indirdi." dedi ve nazil olan bu ayeti okudu.⁴⁶ Bundan anlaşıldığı gibi, her varlıklı kişi, Kur'an'da tenkit edilen mütreflerden değildir. Allah'ın emir ve yasaklarına riayet eden inançlı zenginler, saygıdeğer kişilerdir. Ancak varlıklarına güvenerek şımaran ve Allah'ın emirlerine muhalefet eden kişiler, Kur'an'da tenkit edilmektedirler.

Bir de bu ayette, her peygamberin gönderildiği toplumda kendisine inanan ve kendisine karşı gelen şımarıkların yani mütreflerin bulunduğu haber verilmektedir. Muhtemelen bununla, Hz. Muhammed (s.a.v.) teselli edilmektedir.⁴⁷ Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.)'i teselli etmenin, Kur'an kıssalarının hedeflerinin arasında önemli bir yeri vardır.⁴⁸ Aşağıdaki ayette de, aynı şekilde Hz. Muhammed (s.a.v.)'i teselli etme mesajı vardır:

"İşte böylece Biz, senden önce de hangi kente herhangi bir uyarıcı gönderdiysek, mutlaka oranın keyif ve haz peşinde koşan şımarık varlıkları, "Biz, babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız." dediler."⁴⁹

Burada mütreflerin cahil oldukları ve mantıksız bir şekilde hareket ettikleri haber verilmektedir. Çünkü onların atalarını körü körüne taklit ettiklerini söylemeleri, onların bu basit özelliklerini yansıtmaktadır. Aslında insanların atalarının peşinden gitmeleri, kınanacak bir durum değildir. Burada kınanan husus, hiçbir değerlendirme yapmadan körü körüne geleneklerin ve ataların peşinden gitmek ve onların yaptıkları yanlışlara olduğu gibi uymaktır. Bu durum, Kur'an'ın başka yerlerinde de dile getirilmekte ve insanlar uyarılmaktadır:

⁴⁵ Sebe' 34/34.

⁴⁶ İsmâil b. Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1969, III, 540; Abdulfettâh el-Kâdi, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Dâru'l-Mushaf, Mısır tsz., s. 186; Bedrettin Çetiner, *Fâtihadan Nâsa Esbâbü'n-Nüzûl*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002, II, 742.

⁴⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988, VII, 258.

⁴⁸ Kur'an Kıssalarının hikmet ve hedefleri hakkında geniş bilgi için bakz. Muhammed Raşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut tsz. I, 327; Seyyid Kutub, *et-Tasvîru'l-Fennî fî'l-Kur'ân*, Kahire 1992, s. 144; Menna' el-Kattan, *Mebâhis fî Ullûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1990, s. 310; Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, trc. M. Sait Mutlu, Ankara 1991, s. 21 vd.; M. Sait Şimşek, *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş, İstanbul 1993, s. 71; İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık Yayınları, İzmir 1994, s. 312 vd.

⁴⁹ ez-Zuhrûf 43/23.

“Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun!” denildiği zaman, onlar, “Hayır! Biz, atalarımızı yapar bulduğumuz şeylere uyarız.”diyerek karşılık verirler. Ama, ya ataları, hiçbir şey akıl edememiş ve doğru yolu bulamamışlarsa!”⁵⁰

“Onlara, “Allah’ın indirdiğine ve elçiye gelin!” denildiğinde, onlar, “Atalarımızı üzerinde bulduğumuz bize yeter.”demektedirler. (İyi ama) ya ataları, hiçbir şeyi bilememiş ve doğru yolu da bulamamış idiysele!”⁵¹

İnanç yoksunu, makam ve mevki düşkünü mütrefler, şahsiyet fukarası psikolojik hastalardır. Onlar, kendilerinden aşağı olanlara tepeden bakıp gururlanırlar ve kendilerinden üstün olanların yanında ise, dalkavukluk yaparlar. Onların bu özeliği, fikir ve inançlarının bozukluğundan kaynaklanmaktadır. Bu noktada insanları iki kategoride değerlendirmek mümkündür:

a – İyi ve güzel huylu insanlar.

b – Kötü ve çirkin huylu insanlar.⁵²

İşte mütrefler, kötü ruhlu insanlar sınıfından sayılmaktadırlar. Bu özellikleri, zaman zaman kendilerini bile birbirine düşürmekte, düşman hâline getirmektedir. Bu anlamda menfaat üzerine kurulan kötü niyetli çeşitli ekonomik çıkarları öncelleyen veya benzeri gruplar, birer mütref güruhudur.

Mütreflerin, burada saydığımız ve daha benzeri çeşitli kötü özellikleri, onların inançsızlıklarından ve inkârlarından kaynaklanmaktadır. Bazı insanlar, inandığı hâlde madde ve makam sevgisi nedeniyle aşırı giderek mütreflerin yaptıkları zulüm ve kötülükleri işlemektedirler. Bu durum, bu tür kişilerin psikolojik bozukluklarından ve inançlarındaki samimiyetsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar inançlarında samimi olsalar, bu tür yanlış yollara sapmazlar.

Netice olarak şunu ifade etmek gerekir ki mütrefler, inkârcı insanlardır. Onların bu hâli, onların haddi aşmalarına ve zalim olmalarına sebebiyet vermektedir. Mütrefler, çevrelerindeki insanlara karşı iki yüzlülük yaparak inançlı görünmeye çalışsalar da, onların davranışları, kendilerinin fasık kişiler olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵⁰ el-Bakara 2/170.

⁵¹ el-Mâide 5/104.

⁵² La Bruyera, *Karakterler*, trc. Bedia Kösemihal, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 129.

2 – Haddi Aşmaları

Yüce Allah'ın, "Allah, kullarına rızıkı bollaştırsaydı, yeryüzünde azarlardı."⁵³ diye söylediği gibi, mütrefler hep, "Eğer Allah, dinimiz ve faziletimizden razı olmasaydı, bu bolluğu ve zenginliği bize vermezdi."⁵⁴ der, kendilerini üstün görme gafletinde bulunur ve taşkınlık eder dururlar.

Bu ayetin bağlamından anlaşıldığı kadarıyla mütrefler, burada dile getirmeye çalıştığımız gibi, başta zenginlikleriyle sınırlı isyan ve tuğyan ederler; dünyevî lezzetlerin ve şehvetlerin tutsağı durumunda olurlar, düşkün oldukları hayatı yaşarken sınır tanımazlar ve hep haddi aşarlar. Çünkü, nefsanî duyguların doyumunu yoktur.

Aslında Allah, bazı niteliklerden yoksun bu tür insanlara zenginlik, para, mal-mülk vermekle, onlara fazla bir şey vermediğini açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁵ Mütrefler hakkında bilgi verilen ayetlerin tümünde, bu hususa işaret edilmektedir. Fakat onlar, bu işin bilincinde olmadıkları için aldanmaktadırlar.

3 – Toplumların Çöküşüne Sebep Olmaları

Her zaman için toplumların çöküşünde politik, idarî, ekonomik, ahlâkî, sosyal ve itikâdî meseleler rol oynamaktadır. Ancak zalim idarecilerin yani mütreflerin, başında buldukları toplumun yıkılışındaki etkileri, çok daha fazladır.⁵⁶ Çünkü toplumda ekonomik gücü elinde tutanlar, genelde hâlkın davranışları üzerinde etkili olmaya çalışmaktadırlar.⁵⁷ Bu tür gelişmeler ise, toplumda sosyal tabakalaşmalara neden olmaktadır.⁵⁸ İşte mütrefler, ekonomik güçlerini kullanarak içinde yaşadıkları toplumda taşkınlık ve zorbalık yapmaktadırlar. Çünkü onlar, temelde materyalist düşünceye sahiptirler.⁵⁹ Ayrıca toplum psikolojisi, genelde güçlüden yana olma eğiliminde bulunmaktadır.⁶⁰ Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde, bu hususa dikkat çekilmektedir:

"Keşke sizden önceki kuşaklar arasında yeryüzünde bozgunculuğu engelleyecek

⁵³ eş-Şûrâ 42/27.

⁵⁴ Muhammed b. Ahmet el-Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dımaşk 1374, XIV, 305.

⁵⁵ Bkz. La Bruyere, *Karakterler*, s. 120.

⁵⁶ İmaduddin hâil, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, trc. Ahmet Ağırakça, Risale Yayınları, İstanbul 1988, s. 263 vd.

⁵⁷ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, trc. Nilgün Çelebi, Anı Yayıncılık, Ankara 2002, s. 85.

⁵⁸ Günter Kehrler, *Din Sosyolojisi*, trc. Mehmet Emin Köktaş ve diğerleri, Vadi Yayınları, Konya 1998, s. 7.

⁵⁹ İbrâhim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Tekin Kitabevi, Konya tsz. s. 163.

⁶⁰ Bkz. La Bruyere, *Karakterler*, s. 116, 178.

erdemli kişiler bulunsaydı! Ne yazık ki, onlar arasında, kendilerini kurtardığımız pek az kimse dışında böyle hareket eden pek olmamıştı. Zulmedenler ise, kendilerine verilen refahın ardına düşerek şımardılar ve böylece suç işleyen günahkarlardan oldular.”⁶¹

Allah’ın kendilerine çeşitli nimetler verdiği kişiler, ellerindeki nimetleri kaybetmemek için zulüm işleyip günahkarlardan oldular. ⁶² Her zaman için bu tür karaktere sahip olan mutraflar, sermayenin büyük kısmını ellerine geçirerek, toplumda ekonomik dengeyi bozmakta ve güç kullanarak fakir kesimleri sömürmektedirler. Toplumsal değişmeyi etkileyen çeşitli nedenler vardır. Toplumda, maddî gücü, egemenliği elinde bulunduran bazı mütref liderler, bu güçlerden biri konumundadır. ⁶³ Mütreflerin, tarihin her döneminde topluma yön vermeye çalıştıkları ve bu konuda etkili oldukları, bilinen bir vakıadır. ⁶⁴

Bu ayette mütrefler, zulmeden kişiler olarak tanıtılmaktadır. Zulüm kelimesi, bir anlamda “şirk” demektir. ⁶⁵ Ancak Allah, insanları sadece şirklerinden dolayı helâk etmez. Fakat toplumdaki mütrefler, topluma zulmederlerse, Allah onları helâk eder. Allah, kendi hakkını affeder. Fakat kul kendi hakkını affetmedikçe, Allah affetmez. ⁶⁶ O, kullarının hakkına saldırmayı, derhâl cezalandırır. Bu nedenle, “Mülk (yönetim, devlet), küfür ile devam edebilir ama zulüm ile devam etmez.”denilmiştir. ⁶⁷ Allah, insan haklarına saygılı davranan gayrimüslim toplumları, inançlarındaki bozukluk nedeni ile hemen helâk etmez. Onlara, tevhit inancına dönebilirler diye toleranslı davranır. Ne zaman ki haksızlık genelleşir, toplumun çoğunluğunu sararsa, işte o zaman Allah o toplumu helâk eder. ⁶⁸ Bu sûrede anlatılan Nûh, Hûd, Sâlih, Lût ve Şuayb peygamberlerin kavimlerinin hepsinin, mütrefleşip hâlka kötülük, zulüm ve haksızlık yaptıkları için, helâk edildikleri anlatılmaktadır. Mütreflerin, toplumda

⁶¹ Hûd 11/116.

⁶² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsir*, II, 135; Abdullah b. el-Huseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *İmlâu ma Menne bihi’r-Rahmân*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ve Evlâdihî, Mısır 1961, II, 47; Mecduddin Muhammed b. Ya’kub el-Feyruzabâdî, *Tenvîru’l-Mikyâs min Tefsîri İbn Abbas*, el-Matbaatu’l-Ezheriyye, Mısır 1898, s. 145; Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, *en-Nuketü ve’l-Ulyûn*, Müessesetü’l-Kutubi’s-Sakafîyye, Beyrut 1992, II, 510.

⁶³ A. Vahap Kaya, *Karizmanın Şiddeti*, Sis Yayıncılık, Ankara 2000, s. 20.

⁶⁴ Bkz. Nurettin Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 33; Ali Bulaç, *Tarih, Toplum ve Gelenek*, İz Yayınları, İstanbul tsz., s. 67; Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, İstanbul tsz., s. 17.

⁶⁵ Bkz. Lokmân 31/13.

⁶⁶ Muhammed b. Allan, *Delîlu’l-Falihin li Turuki Riyâzi’s-Salihîn*, Dârü’l-Fikr, Beyrut tsz., I, 79.

⁶⁷ er-Râzî, *Mefâtih*, XVIII, 78.

⁶⁸ Rıza, *el-Menâr*, XII, 192; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 349.

zulüm ve haksızlığı yaygınlaştırmaları neticesinde, o toplumun helâkine sebep oldukları, bir ayette şöyle dile getirilmektedir:

"Ama Biz, bir kenti helâk etmek istediğimiz zaman, onun refaha gömülmüş zevkine düşkün varlıklarına emrederiz (onları söz sahibi kılarız) ve onlar, orada kötü işler yaparlar. Böylece o ülkeye azap sözü gerekli olur. Biz de orayı darmadağın ederiz."⁶⁹

Bu ve benzeri ayetlerde, "el-Karye" (köy veya ülke) tabiri kullanılmaktadır. Ancak bununla, genel olarak toplum kastedilmektedir.⁷⁰

Bu ayette geçen, "Ama Biz, bir kenti helâk etmek istediğimiz zaman, onun refaha gömülmüş zevkine düşkün varlıklarına emrederiz." cümlesindeki emir, müfessirler tarafından boyun eğdirmek, Allah'ın emrini dinlememenin neticesinde cezayı hak etmek, Allah'ın emirlerini dinlemeyenleri, zalimlerle cezalandırmak, çeşitli kötülöklere yönlendirmek ve bununla cezayı hak etmelerini sağlamak gibi anlamlarda yorumlanmaktadır.⁷¹ Bu ayette yer alan "emernâ" fiili, bazı müfessirlere göre çoğaltık anlamındadır. Buna göre bu ayet, "Oranın fasıklarını çoğaltık" anlamına gelir. Bu fiili, çoğaltma anlamında "âmernâ" diye okuyanlar da vardır. Bazı alimler de bu fiili, "emmernâ" şeklinde okumuşlardır. O zaman bu ayetin anlamı, "Allah, helâk etmek istediği ölkelerin başına şımarık, şerli kimseleri geçirir. Onlar, ölkeyi çeşitli haksızlıkları yaparak yönetirler. Bu yüzden o ölkeler cezalandırılır."⁷² şeklinde olur. Zemahşerî (ö. 538/1143), buradaki emrin hakikat değil, mecaz olduğunu belirtmektedir.⁷³ Burada, toplumsal bir yasadan söz edilmektedir ve bu yasaya uyup uymama konusunda kul, sonuca katlanmak şartıyla serbest bırakılmaktadır. Ancak kul, bu konuda başıboş bırakılmamaktadır ve peygamberlerin sunduğu ilâhî mesajlarla desteklenmektedir. Allah'ın helâk etmek istemesi, O'nun hiçbir neden olmaksızın bir toplumu yok etmek istemesi anlamına gelmez. Bu, bir toplumun olumsuz eylemleriyle bunu hak ettiğini gösteren bir ifadedir. Yoksa burada söz konusu edilen emir, zorlama anlamında değildir. Burada belirtilen sosyal yasa, Kur'-ân'ın genel anlatım tarzı içinde bu şekilde anlatılmaktadır.⁷⁴ Aslında kainattaki her

⁶⁹ el-İsrâ 17/16.

⁷⁰ İmaduddin, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, s. 263.

⁷¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, XV, 71 vd; İbn. Kesir, *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 33; Ateş, *Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V, 206.

⁷² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 55 vd.

⁷³ e-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 442.

⁷⁴ Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet*, s. 319 vd.

olay, Allah'ın emrinin çerçevesi dahilinde meydana gelmektedir. Ancak Allah, hak etmeyen kişiye azap vermez. İnsanlar, Allah'ın emrine muhâlefet ederek cezayı hak edince, Allah da onların cezalandırılmasını diler ve gerekeni yerine getirir. Nitekim bu ayetten önceki ayette Yüce Allah'ın, hak etmeyen hiç kimseyi azapla cezalandırmadığı haber verilmekte⁷⁵ ve bundan sonraki ayetlerde de, Allah'ın emrine muhâlefet eden toplumların bu şekilde azapla cezalandırıldığı açıklanmaktadır.⁷⁶

Seyyid Kutub, üzerinde durduğumuz bu ayette anlatılan servet ve bu servetin sebep olduğu kötülük hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

“Taşkın bir servet, vücuttaki fazla enerji gibidir; onu bir yere kanalize etmek, kaçınılmazdır. Bu servet, bazen kalbi fesada uğratan, bedeni yok eden bir lüks hâlini, bazen de şehvetler hâlini alır. Bu şehvetler, mala ihtiyacı bulunan başka bir kesimin, mal sahiplerinin şehvetlerini doyurmaları, onların gurur ve kibirlerini okşamak için ırzlarını satmaları, ya yaltaklanmaları veya kişiliklerini yok etmeleri suretiyle yerine gelir. Büyük servet sahibini, taştan servetini harcayacak yer aramaktan başka bir şey ilgilendirmez. ahlâksızlık ve buna bağlı olarak içki, kumar, köle ve kadın ticareti, insafsızlık gibi şeyler, servetin bir yerde toplanmasından, başkalarını ondan mahrum edip bir tarafta tekelleşmesinden ve bunun sonunda toplumdaki dengenin ortadan kalkmasından başka bir şeyin sonucu değildir.”⁷⁷ Seyyid Kutub'un anlatmaya çalıştığı bu gibi şeyler, bütünüyle ayette işâret edilen kötü işler kapsamı dahilinde olan şeylerdir. hâliyle bir toplumda meydana gelen bu gibi şeyler, o toplumun yıkılmasının ve helâk olmasının nedenleridir.

Egemenliği ellerine geçiren mütrefler, sömürdükleri kişilerin üzerinde hükümranlığı ele geçirmenin neticesinde onlara karşı baskı kullanmaktadırlar. Bu tür bir hareket de, hem baskıya maruz kalanların ve hem de baskı ve şiddeti kullananların psikolojisini bozmaktadır. Psikolojisi bozuk olan bir toplum ise yıkılmaya mahkûmdur.

Tarih boyunca, mütreflerin, toplumda zulüm ve kötülüğü yaymaları neticesinde çeşitli kavimler helâk olmuşlardır. Onların bu anlamsız, ölçsüz ve ahlâk

⁷⁵ el-İsrâ 17/15.

⁷⁶ el-İsrâ 17/17, 18. Mütreflerin sebep oldukları kötülükler için bkz. Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman İbn hâldun, *Mukaddime*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1996, I, 156; el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, III, 91; Mazharuddin Siddiki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, trc. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınları, İstanbul 1982, s. 42; İbrahim Erol Kozak, *İbn hâldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 192 vd.

⁷⁷ Seyyid Kutub, *İslâm'da Sosyal Adâlet*, trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1980, s. 181 vd.

dışı yaşayışlarının, toplumun yıkılışında büyük rolü bulunmaktadır. Toplumların helâkine sebep olan ahlâk ve insanlık dışı hâl ve hareketler, mütreflerin şımarıklık ve taşkınlıklarının neticesidir. Bu tür insanlar, hayatı sadece bir zevk ve eğlence olarak kabul ederler. Bu nedenle Yüce Allah, Kur'an'da geçmiş kavimlerin helâkini anlatırken, mütreflerin bu konudaki etkilerine geniş yer vermektedir. Kur'an'da, ibret alınması için şımarıklıkları nedeniyle helâk edilen pek çok kişi ve toplumlardan bahsedilmektedir.⁷⁸ Anlamları üzerinde durmaya çalıştığımız ayetler, bu konunun Kur'an'daki önemini vurgulamaktadır.

Mütreflerin yüzünden toplumların helâkenden bahsetmişken, konunun "sünnetullah" ile ilişkisini açıklamanın da yararlı olacağı kanaatindeyiz. "Sünnetullah" deyimini, Kur'an'da sekiz yerde geçmektedir.⁷⁹ Bu terkip içinde yer alan "sünnet" sözcüğü, tekil olarak Kur'an'da on dört⁸⁰, çoğulu olan "sünen" ise iki yerde⁸¹ geçmektedir. Sünnet sözcüğü, Kur'an'da, dört yerde de "sünnetü'l-evvelîn" şeklinde geçmekte⁸² ve bununla da, Allah'ın geçmiş toplumlar üzerindeki uygulaması söz konusu edilmektedir.⁸³ Kelime olarak sünnet, dökmek, akıtmak, siret (gidişat) gibi anlamlar için kullanılmaktadır.⁸⁴ Terim olarak "sünnetullah" ise, adetullah, Allah'ın değişmez adaleti ve tabiat kanunları olarak yorumlanmaktadır.⁸⁵ "Sünnetullah", Allah'ın davranış tarzı olarak da tanımlanmaktadır.⁸⁶ Ayrıca "sünnetullah" sözcüğünü, "İlâhi yasa, Allah'ın yeryüzünde toplum ve bireyler için koyduğu değişmez kanunların işleyiş tarzı" diye tanımlayanlar da vardır.⁸⁷

Allah, tarihin kanunlarını koyarken, iyi ve insanlığa yararlı olana ilerleme şansı vermekte, buna mukabil kötü ve insanlığa zararlı olanı ise, yok olmaya mahkûm

⁷⁸ Bkz. Çimen, *Kur'an-ı Kerim'de Helâk Kavramı*, s. 159 vd.

⁷⁹ el-Ahzâb 33/38, 62 (iki defa); Fâtır 35/43 (iki defa); el-Mümin 40/85; el-Feth 48/23 (iki defa).

⁸⁰ el-Enfâl 8/38; el-Hicr 15/13; el-İsra 17/77 (iki defa); el-Kehf 18/55; el-Fâtır 35/43

⁸¹ Alu İmrân 3/137; en-Nisâ 4/26.

⁸² el-Enfâl 8/38; el-Hicr 15/13; el-Kehf 18/55; el-Fâtır 55/43.

⁸³ Er-Râzi, Mefâtih, IX, 11; Reşit Rıza, IX, 614; Mustafa el-Merâğî, Tefsiru'l-Merâğî, Beyrut 1974, IX, 207.

⁸⁴ İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 61; Pazarbaşı, *Kur'an ve Medeniyet*, s. 353.

⁸⁵ Abdulmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Luma' fi Kavâid-i Ehli's-Sünne*, thk. Michel Allard, Beyrut 1968, s. 169; İzmirlî İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, hazırlayan. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 165; Musa Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, Phobal 1945, s. 5; Ahmet Nâim, *Ahlâk-ı İslâmîye Esasları*, İstanbul 1343, s. 35; Muhammed Siddikî, *Bilimin İslâmî Temelleri*, trc. Recep Şentürk, İstanbul 1984, s. 74; Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Fecr Yayınevi, Ankara 1994, s. 68 vd.

⁸⁶ Özsoy, *Sünnetullah*, s. 134.

⁸⁷ Çimen, *Kur'an-ı Kerim'de Helâk Kavramı*, s. 447.

etmektedir.⁸⁸ Sünnetullah'a göre, cezayı hak eden toplumlara tolerans tanınmamakta ve Kur'an'da haber verildiği gibi sırası gelince cezalandırılmaktadırlar:

“Her hâlkın belirlenmiş olan bir süresi vardır. Öyle ki onlar, süreleri gelince, onu ne bir an geciktirebilirler ne de bir an öne alabilirler.”⁸⁹

Helâki hak eden toplumların cezalandırılacakları, çeşitli ayetlerde sünnetullah'ın gereği olarak haber verilmektedir:

“Allah'ın, önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allah'ın kanununda, asla bir değişiklik bulamazsınız.”⁹⁰ Sünnetullah terimi, burada Allah'ın kanunu, değişmez yasa olarak haber verilmektedir.

D – Mütreflerin Sonu

Bilindiği gibi insanlar, dünya hayatında bir imtihana tabi tutulmakta ve bu imtihanda baskıya tabi tutulmamaktadır. Fakat neticede insanlar, yaptıkları iyiliklerin karşılığı olarak mükafat ve kötülüklerin karşılığı olarak da azap göreceklerdir. İnsanlar, hür bir irade ile işledikleri hareketlerinde, imtihana tabi tutulmaktadırlar.

⁹¹ Akıl sahibi olup bulûğ yaşına eren her insan, yaptıklarından sorumlu olup bu imtihana tabi bulunmaktadır. ⁹² hâliyle mütrefler de bu imtihana tabi tutulmaktadırlar ve yaptıkları kötülüklerin karşılığında, ahirette şiddetli bir azap ile karşı karşıya geleceklerdir. Onların bu durumu, Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde haber verilmektedir. ⁹³ Dünya hayatında fakir ve zayıf insanlara zulmeden mütrefler, bir şekilde Allah tarafından helâk edilirler. ⁹⁴ Ahiret gününde kendilerine, dünya hayatında işledikleri zulüm ve haksızlıkların karşılığı olan cezanın verileceğini hissedince, kaçışmaya çalışacaklar. ⁹⁵ Fakat onların, bundan kaçmaya çalışmalarının hiçbir faydası olmayacaktır:

“(Boşuna) kaçmayın, içinde şımartıldığınız nimetlere ve yurtlarınıza dönün,

⁸⁸ Özsoy, *Sünnetullah*, s. 164.

⁸⁹ el-A'râf 7/34.

⁹⁰ el-Ahzâb 33/62. (Ayrıca, sünnetullah teriminin geçtiği diğer ayetlere bakınız.)

⁹¹ el-Bakara 2/155; el-Enbiyâ 21/35; Muhammed 47/31.

⁹² Abdullah b. Muhammed b. Mevdûd, *el-İhtiyâr*, İstanbul 1980, I, 125; Ebû Zeyd Şelebi, *el-Miftâh Şerhu Nûri'l-İzâh*, Mısır 1958, s. 44; Abdurrahman el-Ceziri, *Kitâbu'l-Fıkhi ala'l-Mezâhibi'l-Arbaa*, Kahire tsz. I, 177 vd; Vehbe ez-Zuheyli, *el-Fıkhü'l-İslâmi ve Edilletuh*, Dimaşk 1989, I, 498.

⁹³ Bkz. el-Enbiyâ 21/13, 14; el-Müminün 23/64; el-Vakıa 56/42-48.

⁹⁴ Bkz. el-Enbiyâ 21/11.

⁹⁵ el-Enbiyâ 21/12.

çünkü sorguya çekileceksiniz!"⁹⁶ İşte onlar, ahiret hayatında böyle bir sorgu ve ceza ile karşılaşınca, "(O zaman), "Eyvah bize! Gerçekten biz, haksızlık edenlerdenmişiz!" diyecekler."⁹⁷ Orada onlar, Allah'ın, dünya hayatında işledikleri şiddetli zulüm ve içine düştükleri küfür yüzünden kendilerini azap ile cezalandırdığını kabul edecekler.⁹⁸ Fakat, artık iş isten geçmiş olacak ve o zaman suçlarını itiraf etmelerinin hiçbir yararı olmayacaktır. Mütreflerin azap ile cezalandırılacaklarını haber veren başka bir ayette de şu hususlara yer verilmektedir:

"Biz, onların içinde kendilerini zevk ve sefaya kaptırmış olanlarını azap ile yakaladığımız zaman, hemen feryada başlayacaklar."⁹⁹ Fakat bu safhadan sonraki feryatları, artık kendilerine herhangi bir fayda sağlamayacak, hiç kimse orada onların imdadına yetişemeyecek, onlara yardımcı olamayacak¹⁰⁰ ve dünya hayatında işledikleri zulüm ve kötülüklerin karşılığı olan cezanın şiddetli acı ve ızdırabını tadacaklardır:

"Onlar, iliklere işleyen bir ateş ve bir kaynar su içindedirler. Ne serin ve ne de yararlı olan zifiri bir gölge içinde!..Çünkü onlar, bundan önce (dünya hayatında) sefahate dalmış, şımarık ve azgın kimseler olup büyük günah işlemekte ısrar ediyorlardı ve, "Biz, ölüp toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra, bir daha mı diriltileceğiz? Önceki atalarımız da mı?" diye soruyorlardı."¹⁰¹

Mealini verdiğimiz bu ayetlerden önceki ayetlerde, cennet ehlinin özellikleri ve kavuşacakları çeşitli nimetler anlatılmaktadır. Ondand sonra gelen bu ayetlerde anlatılanlar ise, şımarık ve azgın zenginler olarak değerlendirilmekte¹⁰² ve onların ahiret hayatında çarpıtılacakları şiddetli azap haber verilmektedir.

Mütreflerin ahiret hayatında bu şekilde azap ile cezalandırılmalarını, üç önemli sebebe dayandırabiliriz:

1 – Her şeyden önce mütrefler, Allah'ı tek ilah olarak kabul etmez, O'nun emirlerine boyun eğmezler ve O'nun kendilerine dünya hayatında verdiği sayısız nimetlere karşı şükretmezler. Bu hâlleriyle onlar, sağlam bir imana sahip değildirler.

⁹⁶ el-Enbiyâ 21/13.

⁹⁷ el-Enbiyâ 21/14.

⁹⁸ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005, VII, 413; el-Meydânî, *Maâricu't-Tefekkur*, XIV, 275.

⁹⁹ el-Müminûn 23/64.

¹⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VII, 571; el-Meydânî, *Maâricu't-Tefekkur*, XIV, 472.

¹⁰¹ el-Vâkıa 56/42-48.

¹⁰² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IX, 221.

2 – Mütrefler, küfür ve inatlarında ısrar edip ölçüsüz bir hayatı sürdürmeye devam ederler.

3 – Mütrefler, ahiret hayatındaki dirilişi inkâr ederler. Dolayısı ile ahiret inancını taşımazlar.¹⁰³

Konu ile ilgili ayetlerden anlaşıldığına göre mütrefler, zulüm ve kötülükleri nedeniyle dünya hayatında helâk olmakta ve başkalarının helâkine de sebep olmaktadır. Ayrıca bu tür kişiler, ahiret hayatında da azap ile cezalandırılacaklardır.

E – Mütreflikten Korunmak

Firavun, mal, mülk, servet ve egemenliği zulüm ve kötülükte kullanan bir kişi olduğu için, Allah onu mütref olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁴ Ancak bu ve benzeri örnekler, mal, mülk, servet ve egemenliğin kötü şeyler olduğu anlamına gelmemektedir. Bunların hayır ve iyilikte kullanılmaları, Allah tarafından tasvip edilen olumlu bir davranıştır. Kur’ân’da, Süleyman (a.s.) bunun örneği olarak gösterilmektedir.¹⁰⁵ Buna göre mal, egemenlik, hatta ilim, zulüm ve küfre alet olarak kullanılırsa, zulme sebep olur ve toplumu helâke götürür. Yok eğer bunlar, hayır ve iyilik yolunda kullanılırsa, dünya ve ahiretin mutluluğuna vesile olur. Buna göre inanan insanların, maddî veya manevî her türlü imkânı, insanların yararı için kullanmaları gerekmektedir. Nitekim Allah, “Yurtlarından şımarıklık göstererek, insanlara gösteriş yaparak çıkan ve Allah yolundan men edenler gibi olmayın.”¹⁰⁶ diyerek uyarıda bulunmaktadır.

Burada geçen “batar” sözcüğü, yukarıda açıkladığımız gibi nimet sebebiyle azmak, haddi aşmak ve çalım satmak anlamına gelmektedir.¹⁰⁷ Bu ayette, şımarıklıkla bağlantılı olarak üzerinde durulan bir diğer nokta da, “insanlara gösteriş yapma” konusudur. Burada “riâe” sözcüğü, içi çirkinlikle dolu olduğu hâlde, görünüşte güzel şeyleri ortaya koymaya niyetlenmek, yönelmek anlamındadır.¹⁰⁸ Bu ayette çalım satma, gösteriş ve Allah yolundan alıkoyma konusu, birlikte işlenmektedir. Bu olumsuzluğu yapan Mekkelî müşrikler, çalım satma, öğünme ve kendini beğenme karakterinde idiler. Ama onların, insanları Allah yolundan alıkoymaları, Hz. Muham-

¹⁰³ el-Meydânî, *Meâricu't-Tefekkur*, VIII, 466.

¹⁰⁴ Firavun hakkında bkz. el-Bakara 2/49, 50; Alu İmrân 3/11; el-Enfâl 8/52, 54; Yûnus 10/75, 79, 83, 88, 90, 92; Hûd 11/97; İbrâhim 14/6; el-İsrâ 17/101, 102.

¹⁰⁵ Süleyman (a.s.) hakkında bkz. el-Bakara 2/102; en-Nisâ 4/163; el-Enâm 6/84; el-Enbiyâ 21/78 – 82; en-Neml 27/15 – 44; Sebe' 34/12 – 14; Sâd 38/34 – 40.

¹⁰⁶ el-Enfâl 8/47.

¹⁰⁷ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, “batara” mad., s. 42.

¹⁰⁸ Pazarbaşı, *Kur’ân ve Medeniyet*, s. 317.

med (s.a.v.)'in peygamberliğini ortaya koyduğu zaman söz konusu olmuştur. İşte bu nedenle Allah, "batar" (çalım satma) ve "riyâ"yı (gösterişi) isim, "Allah yolundan alıkoymayı" da fiil şeklinde zikretmektedir. Abdulkâhir Cürcânî'nin belirttiğine göre isim, bir şeyin sabit ve devamlı olduğuna, fiil ise, yenilenişe ve sonradan meydana gelişe delâlet etmektedir.¹⁰⁹ Buna göre, şımarıklık ve gösteriş gibi olumsuz nitelikleri kendilerinde bulunduranların bir özellikleri daha ortaya çıkmaktadır ki, o da, toplumda konumlarını sarsacak boyutta gördükleri gerçeklere, iyi ve güzel olan her şeye karşı çıkmak ve bunlar karşısında kendi güçlerini kanıtlamak üzere, gövde gösterisi niteliğinde biçimsel davranışlar sergilemektir. Bu ayette belirtildiği gibi, Kureyşli müşriklerin de yaptıkları bundan ibarettir. Burada inananların, sahip oldukları nimetlere şükretmeyen, azgınlık yapıp şımararak, savaşmak üzere Mekte'nin dışına çıkan kâfirler gibi yapmamaları istenmektedir.¹¹⁰ İnanan insanların, her zaman için bu ölçülere göre hareket etmeleri gerekmektedir.

Mütrefler, Allah'ın emirlerine, peygamberlerin tebliğlerine, insanların hak ve hürriyetlerine muhalefet eden insanlardır. İnanıldığı hâlde, çeşitli menfaat duyguları ile insan haklarını ve Allah'ın emirlerini hiçe sayanlar da, mütreflerin yaptığı kötü şeyleri yapmış olurlar. Buna göre bazı insanların, inandıkları hâlde, duygularına yenilerek bu tür çirkin davranışlarda bulunmaları mümkündür. Bu noktada önemli olan husus, inanan insanın, inancının gereğini yerine getirmesi ve ona uygun harekette bulunmasıdır. Yüce Allah, Kur'an'ın çeşitli yerlerinde, inançlarının gereğini yerine getiren kişileri övmekte ve bu konuda ihlas ve samimiyetle hareket edenlerin, dünya ve ahirette Allah'ın rızasına ve yardımına nail olacaklarını haber vermektedir.¹¹¹ Yani, inkâra giderek bu tür kötü davranışlarda bulunanlar, hem kendilerinin hem içinde yaşadıkları toplumun helâk olmasına sebep olmaktadır. İnanan ve aynı zamanda inançlarının gereğini yerine getiren adil ve dürüst kişiler ise, hem kendilerinin hem de çevrelerindeki birçok kişinin dünya ve ahirette mutlu olmalarını sağlarlar. Bazı kişiler ise, inandıklarını söyledikleri hâlde, inançlarına uygun hareket etmemekte, maddî ve manevî menfaat duygularına yenilerek mütrefler gibi kötü hareketlerde bulunmaktadırlar. Bu insanlar da, hem kendilerini hem çevrelerinde bulunan birçok kişinin dünya ve ahiretlerini karartmaktadırlar. İnanıklarını söyleyen kişilerin, inançlarının gereğini ihlas ve samimiyetle yerine getirme gayreti içerisinde bulunmaları gerekmektedir.

¹⁰⁹ er-Râzi, *Mefâtih*, XV, 173; Pazarbaşı, *Kur'an ve Medeniyet*, s. 317.

¹¹⁰ Pazarbaşı, *Kur'an ve Medeniyet*, s. 317.

¹¹¹ el-Bakara 2/1-5; el-Müminûn 23/1-11.

Mümin toplumlardaki zengin kişiler, mütreflerin yaptıkları olumsuz hareketleri işlemezler ve bu türlü davranışlardan şiddetle sakınarak, Allah'ın Kur'ân'da haber verdiği müminliğin vasıflarına uygun hareket ederler. Onlar, Allah'ın, "Ant olsun, şükrederseniz, elbette size daha fazla veririm ve eğer nankörlük ederseniz, azabım pek çetindir."¹¹² hitâbına kulak vererek hareket ederler. Onlar, mutluluğu lüks hayatta, eğlence ve sefahatte değil, Kur'ân'a uygun bir hayat tarzında ararlar.

Yüce Allah Kur'ân'da, inancında samimi ve amelinde dürüst olan kişileri müjdelemekte ve bu şekilde hareket eden kişilerin, her zaman için yeryüzüne egemen olmaya namzet olduklarını bildirmektedir:

"Allah, içinizden inananlara ve iyi işler yapanlara, kendilerinden öncekileri yeryüzünde hükümran kıldığı gibi, onları da hükümran kılacağını, kendileri için hoşnut kıldığı dinlerini, kendileri için güçlendireceğini ve korkularını güvene dönüştüreceğini vadedmiştir. O hâlde bundan sonra kimler inkâr edecek olurlarsa, onlar, doğru yoldan çıkmış olanlardır."¹¹³

Bu ayette açık bir şekilde haber verildiği gibi, inançları sağlam ve amelleri dürüst olan kişiler, yeryüzüne egemen olmaya namzet olan kişilerdir. Allah'ın bu konudaki vaadi, net ve kesindir. Eğer bu gün Müslümanlar yeryüzünde mutlu ve müreffeh değil, hatta başkalarının karşısında perişan ve geri bir durumda iseler bu, onların, inançlarında ve işlerinde dürüst ve samimi olmamalarından kaynaklanmaktadır. Uygulamalarında adalet ölçülerini ön plânda tutmayan, sosyal adalet ilkelerini çiğneyen ve dünya hayatında mütrefler gibi kötü hareketlerde bulunan insanların muvaffak olmalarını beklemek, gerçekleri görmemek veya görmezlikten gelmektir.

Allah, iman edenleri arındırmak ve kafirleri de mahvetmek için, zamanı müminlerin lehine, kafirlerin ise aleyhlerine çevirmektedir.¹¹⁴ İnsan, insan olma özelliği ile hayata, inancı ve dini yaşayışıyla da hayatın anlamına kavuşur.¹¹⁵ İlahî esasları akla rehber kılarak insanların, nefis ve duygularının değil, Allah'ın kulu olduklarını gündeme getirmek ve bunu iyi bir şekilde anlatmak gerekir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaptığı gibi, İslâm dini ile bilimin birliğini sağlamaya çalışmak icap eder.

¹¹² İbrâhim 14/7.

¹¹³ en-Nûr 24/55.

¹¹⁴ Bkz. Alu İmrân 3/141.

¹¹⁵ Abbas Mahmud el-Akkad, *Kur'ân Felsefesi*, trc. Ahmet Demirci, Nur Yayınları, Ankara tsz. s. 13.

Bunu sağlamak için de, İslâm terbiyesi ile ilmi paralel bir şekilde götürmek gerekir. Bu gün için İslâm âleminin bundan başka çıkar yolu yoktur.

İnanç sahibi Müslümanların, insanı mütrefliğe götüren her türlü hâl ve hareketten uzak durmaları, geçici dünya menfaati için, mütreflik içerisinde bulunanların yanında yer almamaları, inançlarında samimi ve amellerinde dürüst olmaları gerekmektedir. Bu da, sağlam bir inançla hak, adalet ve sulhtan yana tavır koymak, kötülüklerden tövbe ve istiğfarda bulunmakla mümkün ola bilmektedir.

Sonuç

Allah'ın, kendilerine verdiği çeşitli nimetlerle şımaran ve bunun neticesinde O'nun yolundan saparak küfür ve zulme dalan mütrefler, hem kendilerini hem içerisinde buldukları toplumu helâke götürmektedirler. Çünkü onlar, tarih boyunca Allah'ın emirlerine ve O'nun gönderdiği elçilerine muhalefet ederek isyanda bulunmuşlar, imân etmemişler, hakka teslim olmamışlar, insanlara zulmetmişler, kendi menfaatlerini korumak için her türlü kötü yola baş vurmuşlardır.

Mütrefler, katı yürekli insanlardır; mal, makam ve benzeri menfaat duyguları için en yakınlarını, hatta evlâtlarını bile feda etmekten çekinmezler. Mütrefler, mal ve makam elde etme duygularını her şeyden üstün tuttıkları için, her zaman için dolandırıcı olmaya oldukça müsaittirler. Onlar, kazanç ve ün peşinde oldukları için, aşağılık yeteneklerini geliştirirler. İnsanlar, bazen kendi yetenekleri ile zengin olup yükselirler. Bazen de mütref türü kişiler, çevrelerindeki insanların cahilliğinden yararlanarak, özellikle aptal ve budala kişileri kullanarak zengin olmaya ve yükselmeye çalışırlar.

Maddi imkânlar, otorite, dini ve manevi duyguları istismar, ilmi birikim ve benzeri hasletler, hak ve adaletin emrinde kullanılırsa, hayırlara vesile olur; aksi takdirde insanları, toplumların yıkılışına sebep olan mütreflerin yaptığı azgınlık, şımarıklık ve çılgınlık gibi anormal sonuçlara götürür.

Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de bazı şımarık insanlar, hak ve adalet ölçüsünü kabul etmeyip taşkınlık yapmaktadırlar. Ancak onlar da Allah'ın kendilerini helâk edeceği günü beklemektedirler.

Son söz olarak insanların, mütreflikten ve mütreflerden korunmaları için, temiz inançtan, ibadetten, dürüstlükten, Allah'ın emir ve yasaklarından, hak ve

adaletten yana tavır koymaları gerekir. Maddi veya manevi menfaatler için haktan sapmak, insanı mütreflikten yana olmaya yönlendiren bir karakter ve şahsiyet bozukluğudur.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBAKİ, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- AKKAD, Abbas Mahmut, Kur'an Felsefesi, trc. Ahmet Demirci, Nur Yayınları, Ankara tsz.
- ASIM Efendi, el-Okyanusu'l-Basit fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, İstanbul 1305.
- ATEŞ, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri, Yeni Ufuklar Neşriyât, İstanbul 1988.
- Kur'an-ı Kerîm Tefsîri, Milliyet Gazetecilik A. Ş. (Yeni Ufuklar Neşriyât), İstanbul 1988.
- BRUYERA, La., Karakterler, trc. Bedia Kösemihal, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- BULAÇ, Ali, Tarih, Toplum ve Gelenek, İz Yayınları, İstanbul tsz.
- CARULLAH, Musa, Kitâbu's-Sünne, Phobal 1945.
- CERRAHOĞLU, İsmâil, Tefsîr Târîhi, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara

1988.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd (ö. 393/10003), es-Sihâh Tâcü'l-Luügâ ve Sihâhu'l-Arabiyye, "batara" mad., thk. Ahmed Abdulgâfûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1979.

CEZİRÎ, Abdurrahman, Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a, el-Mektebetu't-Ticâriyye el-Kubrâ, Kahire tsz.

COŞKUN, İbrahim, İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi, Tekin Kitabevi, Konya tsz.

CÜVEYNÎ, Abdumelik b. Abdullah, Luma' fi Kavâid-i Ehli's-Sünne, thk. Michel Allard, Beyrut 1968.

ÇAKAN, İsmail Lütfi ve Mehmet Solmaz, Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi, Altınoluk, İstanbul 1994.

ÇANGA, Mahmut, Kur'an-ı Kerim Lugatı, Timaş Yayınları, İstanbul 1999.

ÇELİK, İbrâhim, Kur'an'da Mele' Kavramı Peygamberlere Karşı Güçler, Bursa 2001.

- "Mele" md. Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Ankara 2004.

ÇETİNER, Bedrettin, Fatihâ'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002.

ÇİMEN, Abdullah Emin, Kur'an-ı Kerim'de Helâk Kavramı, basılmamış doktora tezi, İstanbul 2001.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş'âs (ö. 275/888), Sünen, İstanbul 1981.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf (ö. 754/1353), el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsir, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005.

ERGUN, Doğan, Sosyoloji ve Tarih, Yar Yayınları, İstanbul tsz.

ESED, Muhammed, Kur'an Mesajı Meal-Tefsir, İşâret Yayınları, İstanbul 1999.

FERÂHÎDÎ, Ebû Abdîrahmân el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Kitâbu'l-Ayn, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

FERRA, Ebû Zekeriye Yahya b. Ziyâd (ö. 207/822), Maâni'l-Kur'an, Dâru's-Surûr, Mısır tsz.

FERÛZABÂDÎ, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub (ö. 816/1413), Tenvîru'l-Mikyâs min Tefsiri İbn Abbas, el-Matbaatu'l-Ezheriyye, Mısır 1898.

FİCHTER, Joseph, Sosyoloji Nedir, trc. Nilgün Çelebi, Anı Yayıncılık, Ankara 2002.

HAMİDULLAH, Muhammed, Kur'an-ı Kerim Tarihi, trc. M. Sait Mutlu, Ankara 1991.

HİCÂZÎ, Muhammed Mahmûd, Furkan Tefsiri, trc. Mehmet Keskin, ilim Yayınları, İstanbul tsz.

İBN ALLAN, Muhammed (ö. 1057/1647), Delîlu'l-Falihîn li Turuki Riyâzi's-Salihîn, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.

İBN FARİS, Ahmed b. Zekeriya (ö. 395/1004), Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa, thk. Abdusselâm

- Hârûn, Kahire 1368.
- İBN HÂLDUN, Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman (ö. 809/1406), Mukaddime, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1996.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), Müsned, Beyrut tsz.
- İBN KESÎR, İsmil (ö. 774/1372), Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1969.
- İBN MANZÛR, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), Lisânu'l-Arab, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- İBN MEVDÛD, Abdullah b. Muhammed (ö. 683/1284), el-İhtiyâr, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- İMADUDDİN HÂLİL, İslâm'ın Tarih Yorumu, trc. Ahmet Ağırakça, Risale Yayınları, İstanbul 1988.
- İSFAHÂNÎ, el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb (ö. 502/1108), el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, hazırlayan. Sabri Hizmetli, Ankara 1981.
- KÂDÎ, Abdulfettâh, Esbâbü'n-Nüzûl, Dâru'l-Mushaf, Mısır tsz.
- KAYA, A. Vahap, Karizmanın Şiddeti, Sis Yayıncılık, Ankara 2000.
- KEHRER, Günter, Din Sosyolojisi, trc. M. Emin Göktaş ve diğerleri, Vadi Yayınları, Konya 1998.
- KOZAK, İbrahim Erol, İbn Hâldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, Sosyoloji Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmet (ö. 671/1272), el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an, Dımaşk 1374.
- KUTUB, Seyyid, İslâm'da Sosyal Adâlet, trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1980.
- et-Tefsîru'l-Fennî fi'l-Kur'an, Kahire 1992.
- KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsirdeki Yeri, Konya 1971.
- MAHALLÎ, Celâluddîn (ö. 664/1459) ve Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), Tefsîru'l-İmameyn el-Celîleyn, Dımaşk 1969.
- MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450/1058), en-Nuketü ve'l-Uyûn, Muessesetü'l-Kutubi's-Sakafiyye, Beyrut 1992.
- MENNA', el-Kattân, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut 1990.
- MERÂĞÎ, Mustafa, Tefsîru'l-Merâğî, Beyrut 1974.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-Alâ, Tefhimü'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri, trc. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, İnsan yayınları, İstanbul 1991.
- MEYDÂNÎ, Abdurrahman Hasan Habenneke, Maâricu't-Tefekkuri ve Dakâiku't-Tedebbur, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2002.
- MUKÂTİL b. Süleymân (ö. 150/767), Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân, thk. Ahmet Ferid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- MÜSLİM, Ebû Huseyn b. Haccac el-Kuşeyrî (ö. 261/874), Sahihu Müslim, Beyrut

1954.

NÂİM, Ahmet, Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları, İstanbul 1343.

OKUMUŞ, Ejder, Kur'an'da Toplumsal Çöküş, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZSOY, Ömer, Sünnetullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1994.

PAZARBAŞI, Erdoğan, Kur'an ve Medeniyet, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.

PUSMAZ, Durak, Übey b. Ka'b ve Tefsirdeki Yeri, İstanbul 1992.

RÂZÎ, Fahrüddin (ö. 604/1209), Mefâtihu'l-Ğayb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.

RIZA, Muhammed Reşid, Tefsiru'l-Menâr, Beyrut tsz.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, Safvetu't-Tefâsir, Dâru'l-Ensâr, İstanbul 1981.

SÂVÎ, Abdullah b. Muhammed, Haşiyetu Allâme es-Sâvî ala Celâleyn, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

SİDDİKÎ, Mazharuddin, Kur'an'da Tarih Kavramı, trc. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınları, İstanbul 1982.

SİDDİKÎ, Muhammed, Bilimin İslâmî Temelleri, trc. Recep Şentürk, İstanbul 1984.

ŞENGÛL, İdris, Kur'an Kıssaları Üzerine, Işık Yayınları, İzmir 1994.

ŞELEBÎ, Ebû Zeyd, el-Miftâh Şerhu Nûri'l-İzâh, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır 1958.

ŞİMŞEK, M. Sait, Kur'an Kıssalarına Giriş, Yöneliş, İstanbul 1993.

ŞEVKANÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), Fethu'l-Kadir, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 2004.

- Kur'an'ın Ana Konuları, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/922), Câmîu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

TİRMÎZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), Sunen, İstanbul 1992.

TURĞAY, Nurettin, Hz. Ali ve Tefsirdeki Yeri, İlâhiyât, Ankara 2004.

ÜNAL, Ali, Kur'an'da Temel Kavramlar, Beyân yayınları, İstanbul 1986.

UKBERÎ, Abdullah b. el-Huseyn b. Abdillâh (ö.616/1219), İmlâu mâ Menne bihi'r-Rahmân, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, Mısır 1961.

YÂZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1361/1942), Hak Dini Kur'an Dili, Eser Kitabevi, İstanbul 1971.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Dâru'l-Erkâm, Beyrut tsz.

ZEMAHŞERÎ, Cârullah Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil, thk. Muhammed Mursi Amr, Dâru'l-Mushaf, Kahire 1977.

- Esâsü'l-Belâge, Dâru Beyrut, Beyrut 1992.

ZUHEYLÎ, Vehbe, el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1989.